УДК 398.5+82-131

Г.Р. Хөсәенова

ТАТАР РОМАНИК ДАСТАННАРЫНДА КОРЪӘННӘН КИЛӘ ТОРГАН СЮЖЕТЛАР ҺӘМ ДИНИ МОТИВЛАР

В статье автор подчеркивает тесную взаимосвязь татарского эпического наследия с вековыми идеологическими взглядами народа. Выдвигая мысль о том, что татарские дастаны, а именно их романическая разновидность, глубоко пронизаны религиозными мотивами, автор стремится выявить влияние национального историко-культурного процесса в жанровые особенности эпического творчества народа; дает определение и обобщенную характеристику татарским романическим дастанам; выявляет религиозные мотивы и образы в конкретных дастанных сюжетах. Статья раскрывает содержание понятия суфизма и его роль в формировании поэтики татарского эпоса.

Ключевые слова: народное творчество, дастан, религия, Коран, Джабраил, хузур, суфизм, вариант.

In the article, the author emphasizes the close relationship of the Tatar epic heritage with the age-old ideological views of the people. Putting forward the idea that the Tatar dastans, particularly their romance variety, are deeply imbued with religious motives, the author seeks to reveal the influence of the national historical and cultural process on the genre features of the epic creativity of the people; gives a definition and generalized description of Tatar romanic dastans; reveals religious motives and images in specific dastan subjects. The article reveals the content of the concept of Sufism and its role in the formation of the poetics of the Tatar epic.

Keywords: folk art, dastan, religion, Koran, Jabrayil, khuzur, sufism, variant.

922 елда Идел Болгарында рәсми рәвештә ислам дине кабул ителгәннән соң, татар халкының дөньяны танып белүе, әйләнә-тирә дөньяга карашы тамырдан үзгәрә. Ул чорда дөнья әдәбиятында шактый киң танылу алган Шәрык шагыйрьләренең әсәрләре татар әдәбиятының барлыкка килүе һәм үсешенә әйтеп-бетергесез зур йогынты ясый. Урта гасырларда әдәбият белән халык иҗаты тыгыз бәйләнештә була. Барлык әсәрләрдә дә диярлек дини мотивлар, Коръәннән алынган сюжетлар, образлар урын ала. Татар халкы ислам дине аша гомумкешелек рухи кыйммәтләренә төшенә.

Фольклор әсәрләрендә дини темалар урын алган әсәрләр артуның бер сәбәбе – әдәби әсәрләрнең даими рәвештә фольклорлашуында. Урта гасыр шагыйрьләренең Аллаһы Тәгаләгә генә буйсыну, гыйбадәт кылу темасына язылган шигырьләре, дини мотивлар зур урын тоткан әсәрләре, шул исәптән, дастаннар да халык арасында киң таралган була. Телдән телгә күчеп, сөйләнелеп йөри торгач, алар фольклорлаша. Халык тарафыннан актив укылган һәм төрле варианттагы кулъязмалар рәвешендә безнең көннәргә кадәр килеп җиткән романик дастаннар да әнә шундыйлардан.

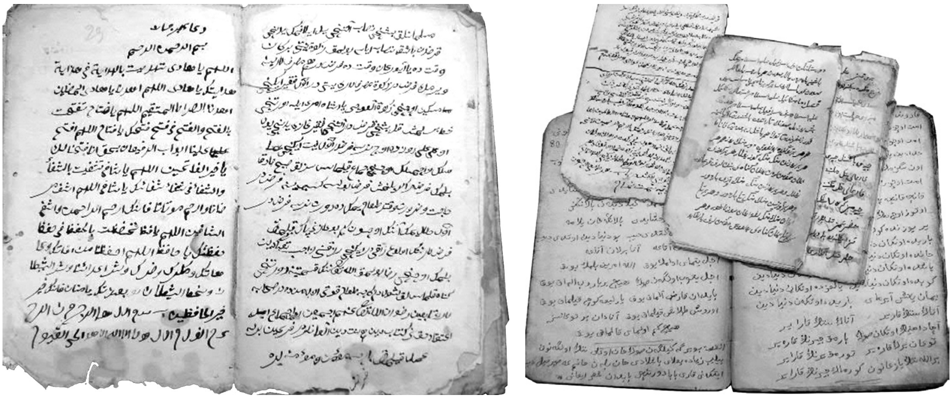

Татар романик дастаннары кулъязмалары һәм басма китапларыннан кайберләре. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Колл. 39, сакл. бер. 4896, 1861, 2811, 2016, 34 97; колл. 7, сакл. бер. 3.

Романик дастаннар – билгеле бер сюжетка нигезләнгән һәм шул ук вакытта берничә варианты булган, мәхәббәт мажарасына корылган әсәрләр алар. «Таһир белән Зөһрә», «Йосыф китабы», «Сәйфелмөлек», «Ләйлә белән Мәҗнүн», «Шаһсанәм һәм Гариб», «Бүз егет» кебек дастанарыбыз шушы категориядәге әсәрләрдән санала.

Еш кына бу төр дастаннарның нәкъ менә «романик» дип аталуы укучыда сорау тудыра. Чынлыкта, алар галимнәр тарафыннан романик дастаннар дип тә, романтик дастаннар дип тә йөртелә. Шулай да Е.М. Мелетинский [Мелетинский, с. 141, 143, 145, 167 и др.], П.А. Гринцер [Гринцер, с. 3–44], В.М. Жирмунский [Жирмунский, с. 19, 643 и др.], С.Ю. Неклюдов [Неклюдов, с. 251–267] кебек галимнәр бу ике терминның «романик» дигәненә зуррак әһәмият бирәләр. Фольклор галиме Л.Х. Мөхәммәтҗанова да үзенең фәнни хезмәтләрендә әлеге терминны куллана [Мөхәммәтҗанова, 2014, б. 261–318 һ.б.].

Романик дастаннар көнчыгыш шагыйрьләре Кол Гали, Җами, Физули, Низами Ганҗәви, Ә. Нәваи, Мәҗлиси кебекләрнең мәшһүр поэмалары белән тыгыз бәйләнгән. Әлеге поэмаларның сюжетлары төрле милли версияләрдә киң таралыш алган. Мондый «күчмә» эчтәлекле әсәрләр Идел буе татарларына да килеп ирешкән. Биредә алар татар халкына хас булган милли үзенчәлекләрне сеңдергәннәр, әдәби-мәдәни процесска халык иҗаты стилендә кушылып киткәннәр [Мөхәммәтҗанова, Хөсәенова, б. 80].

Романик дастаннарда төп игътибар мәхәббәтне олылау һәм аның иң көчле хис булуын күрсәтүгә юнәлдерелсә дә, каһарманнарның эчке дөньясын, Аллаһы Тәгаләгә булган ышанычын һәм сөйләүче яки авторның дингә уңай мөнәсәбәттә булуын да инкяр итеп булмый. Әсәрләрдә дини терминнар һәм образларның еш кулланылуы да дастаннарның ислам дине белән тыгыз бәйләнешен күрсәтә.

Әмма татар романик дастаннары бары ислам рухы белән генә сугарылган дип әйтү дөрес булмас иде. Чөнки аларда мифологик геройлар, мотивлар, ышанулар да еш очрый. Романик дастаннарның сюжетында әкияти һәм дини алымнар бергә үрелеп бара. Бары тик «Йосыф

китабы» гына тулысынча дини сюжетка нигезләнүе белән аерылып тора (хәтта бу дастанда да мифологик мотивлар кулланылган урыннар бар). Әлеге сюжетка корылган Урта гасырлар төрки әдәбиятларында уннарча нәзыйрә-дастаннар, ягъни ияру яисә җавап рәвешендәге әсәрләр иҗат ителгән. Шушы барышка бәрәкәтле этәргечне XII йөз башы Идел буе Болгары шагыйре Кол Гали ясаган [Хисамов, б. 4].

Идел буе Болгарында ислам дине кабул ителгәннән соң, XI гасыр урталарында әлеге җирлеккә суфичылык идеяләре үтеп керә башлый. Бу юнәлеш беренче урынга күңел (калеб) мәсьәләсен чыгаруы һәм кешенең рухи сафлыгын, җан ирегән фәлсәфи нигездә аңлатуы белән үзенчәлекле. Мөселман кешесе өчен аның күңел пакьлеге асыл сыйфат буларак күрсәтелә. Болгарлар арасында суфичыл карашларны таратучылар булып Яссәви тәрикате әгъзалары торган. Әлеге тәрикатькә нигез салучы булып танылган Әбү Йосыф Хамаданиның укучысы булган Хуҗа Әхмәт Ясәви саналган.

Суфичылыкның татар поэзиясе формалашуда да роле зур була [Яхин, б. 269]. Шигърият фәлсәфи һәм суфичыл карашларны пропагандалау мәйданына әйләнә. Әлеге идеяләр мәхәббәт сюжетлы дастаннарга да йогынты ясамый калмый. Мисал өчен көнчыгыш әдәбияты аша дөньяга танылган «Ләйлә һәм Мәҗнүн» поэмасын гына алыйк.

Поэмада беренче булып Ләйлә Мәҗнүнгә гашыйк була. Аны үзенә җәлеп итү өчен ул тышкы кыяфәтен дә үзгәртә. Мәҗнүн Ләйләнең гаҗәеп чибәр кыяфәтенә игътибар итмичә кала алмый – ул да сөю утында яна башлый. Егетнең кешеләргә хас бу яратуы ныгый барган саен идеаллаша, Ләйлә озакламый аның өчен табыну объектына әверелә. Әсәр башында егет белән кызның мәхәббәтләре җаваплы, шул рәвешле, хикәят тә бәхетле тәмамланыр кебек. Тик яратудан шашкан егет кыз янына бармый, ә чүлгә чыгып китә. Гашыйклык хисе аны туры мәгънәсендә акылдан яздыра. Егет ашау-эчүдән кала, чүлдә йөргән киек хайваннар аның якын дусларына, сердәшләренә әвереләләр. Ләйләнең кешеләргә хас яратуы җавапсыз булып кала: Мәҗнүнгә гади җир кызы кирәкми, чөнки ул инде аның аңында табынырга лаеклы илаһи зат буларак формалашкан [Татар халык иҗаты. Дастаннар, б. 204]. Әлеге сюжет белән суфичылык арасында нинди элемтә бар соң? Суфи кеше үзен дөньяви ләззәтләрдән өстен тота, бөтен җанытәне белән Аллаһка бирелгән. Мәҗнүн дә җир йөзендәге барлык рәхәтлекләрдән ваз кичкән, ертылып беткән кием, чүлдә яшәү, кешеләрнең аннан мыскыллы көлүләре – ул боларның берсенә дә аңа игътибар бирми. Ул үзен тулаем Ләйләсенә багышлаган, аны ярату, аңа табыну егетнең барлык матди һәм рухи ихтыяҗларын канәгатьләндерә.

Югарыда әйтеп үтелгәнчә, мәхәббәт дастаннары арасында чиктән тыш дини идеология белән сугарылган бер әсәр бар. Ул – «Йосыф китабы». Бу табигый да, чөнки әсәрнең сюжеты Тәүрат, Инҗил, Коръән китапларында урын алган. Йосыф – Аллаһы Тәгаләнең пәйгамбәре. Ул диндар, аның өчен иң мөһиме: Аллаһы Тәгалә кушканча яшәү. Каһарманның нәкъ менә шушы сыйфатлары әсәрдә суфичылык

идеяләре булуын раслый да инде. Чөнки биредә Йосыф образы аша «камил инсан» төшенчәсе бирелгән. Әлеге төшенчә беренче тапкыр фәлсәфә галиме Ибн Гарәби (1165–1240) тарафыннан тәкъдим ителә. «Камил инсан» төшенчәсе дигәндә абсолют, бар яктан да камил булган образ күздә тотыла. Идеаль кеше образын ачып бирү өчен Ибн Гарәби беренче пәйгамбәр Адәмнән башлап соңгы пәйгамбәр – Мөхәммәдкә кадәр булган барлык пәйгамбәрләрне куллана [Юсупов, с. 221]. Әлеге традицияләр соңрак Котбның «Хөсрәү вә Ширин», Харәзминең «Мәхәббәтнамә», Хисам Кятибның «Җөмҗөмә солтан», Сәйф Сараиның «Гөлстан бит төрки» әсәрләрендә дәвам иттерелә.

Билгеле булганча, Е. Бертельс борынгы фарсы суфи шагыйрьләренең әсәрләрен төп дүрт өлешкә бүлә. Шуларның дүртенчесе – дидактик өлеш. Татар романик дастаннарында урын алган суфичыл идеяләр дә әсәрдә дидактик функция башкара дип әйтә алабыз. Чөнки биредә тугрылык, көчле ихтыярга ия булу, дөньяның алдавыч ләззәтләреннән баш тарту кебек сыйфатларга өстенлек бирелә. Кол Галинең «Кыйссаи-Йосыф»ы белән Мәҗлисинең «Сәйфелмөлек» дастаннарының озак вакытлар дөньяви дәреслекләр сыйфатында кулланылуы да әсәрләрдә әдәп-әхлак мәсьәләләренә зур урын бирелү хакында сөйли.

Урта гасырлар татар эпик шигъриятендә Аллаһы Тәгаләне зурлау һәм аның сыйфатларын бәян итү традицион башлам буларак киң таралган була. Асылда мондый кереш укучыга иман нигезләрен өйрәтүдән кала, җәмгыятьнең киң катлауларында әсәргә уңай мөнәсәбәт тә тудырган [Яхин, б. 5].

Аллаһы Тәгаләне мактау белән башланып китү мотивы XI гасырда яшәп иҗат иткән Йосыф Баласагунлының «Котадгу белек» әсәреннән үк билгеле. Җитмеш өч бүлеккә – фасылга бүленгән әлеге әсәрнең беренче ике өлеше Аллаһы Тәгаләгә, Мөхәммәд пәйгамбәргә, хәлифәләргә, Буграханга дан җырлаудан гыйбарәт. Алга таба әлеге традицияне башка шагыйрьләр дәвам итә.

Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»әсәренең башлангыч өлешенә игътибар итик:

Бисмиллаһир-рәхманир-рәхим
Мактаулар һәм күп шөкерләр Бирдәнбергә,
Милке даим һәм мәңгелек бер Тәңрегә,
Мөлкәтендә тиңдәше юк ул Тәңрегә, –
Аны мәңге үлемсез дип белдек инде.

Аңардан соң аның дусты Мөхәммәдкә,
Нәбиләрнең иң олугы ул Әхмәткә,
Ике уклык урыны бар ул Әхмәдкә,
Аңа бик күп сәлам – хөрмәт булсын инде [Кол Гали, б. 5].

Әлеге юллардан соң Мөхәммәд пәйгамбәрдән соң идарә икән дүрт сәхабә-хәлифәләргә мактау әйтелә. Болар Мөхәммәд пәйгамбәрдән соң килгән җитәкчеләр: Әбүбәкер, Гомәр, Госман, Гали һәм пәйгамбәрнең оныклары Хәсән белән Хөсәен. Моңа охшаш мисаллар

Мәҗлисинең «Сәйфелмөлек дастаны»ында да күзәтелә. Әсәр Аллаһы Тәгаләгә мәдхия җырлау белән башланып китә. Алга таба автор Мөхәммәд пәйгамбәргә һәм аның сәхабәләренә багышлап озын гына касыйдә яза, аңа бер мөнәҗәт өстәлеп килә.

Кол Гали әсәре тәэсирендә Йосыф сюжеты Идел буенда бик нык популярлашкан. Татар халкында әлеге сюжетка күпләгән вариантта шигъри, чәчмә, катнаш характердагы халык әсәрләре иҗат ителгәнлеге билгеле. Халыкта «Йосыф китабы» исеме белән танылган әлеге романик дастаннарга күзәтү ясау шуны күрсәтә: халык вариантларында Кол Галидәге кебек мәдхияле башлам очраклары юк диярлек. Алар, гадәттә, хикәяләү белән башланып китә. Фольклор галиме Ф. Урманчеев фикеренчә, бу традицион тотрыклы формулалар вакытлар үтү белән онытылган, төшеп калган [Урманчеев, с. 84]. Шулай ук әлеге халык иҗаты әсәрләренең күп очракта Совет чорында язып алынганлыгын да онытмаска кирәк. Атеизм хөкем сөргән чорда дини моментлар махсус төшереп калдырылган дип уйларга да нигез бар.

Татар романик дастаннарында геройларның еш кына Аллаһы Тәгаләдән ярдәм сорап дога кылулары күзәтелә. Әлеге күренешкә мисал итеп, охшаш сюжетка корылган «Таһир белән Зөһрә», «Шаһсәнәм белән Гариб», Кузы Көрпәч белән Баянсылу» әсәрләрен китерергә мөмкин. Биредә каһарманнар – диндар, бәла-каза килгәндә яки нинди дә булса эшнең чынга ашуын теләгәндә, Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать итәләр. Кайвакыт догага җавап буларак, Хозыр образы җибәрелә. Ул халыкта «дөрес юл күрсәтүче», «ярдәмче» буларак билгеле. Хызыр – яшел дигәнне аңлата. Ул күренү белән табигатьтә бөтен нәрсә яшәрә башлый. Алтын Урда чоры әдибе Рабгузи язуынча, Хызыр белән Ильяс пәйгамбәрләр Аллаһы Тәгалә тарафыннан мәңгелеккә җирдә калдырылганнар, мәңгелек суын эчкәннәр һәм җирдә мәңге яшәячәкләр. Татар фольклорында бу икәү бер пәйгамбәр буларак күзаллана һәм аны һәркем очрата ала [Садыйкова, Хәйретдинова, б. 40].

Хозыр Ильяс (Хозыр галәйһиссәлам) турында ислам динендә берничә фикер яшәп килә. Бер төркем галимнәр аны пәйгамбәр дип санаса, икенчеләре зур гыйлемгә ия булган хикмәт иясе дип исәплиләр. Ләкин бу фикерләрне Хозырның авыр хәлдә калган кешеләргә ярдәм итеп йөрүе берләштереп тора. Татар дастаннарында да бу зат нәкъ шушы функцияне үти. Гади кешеләрдән аермалы буларак, аңа алдан күрүчәнлек хас. Әйтик, экияти-мифологик сюжетка корылган «Түләк» дастанында әсәрнең башында ук төп геройга үлем куркынычы яный – башка хезмәтче егетләр аны патшадан нык көнләү сәбәпле, башта атын, соңрак үзен юк итәргә сүз куешалар. Аллаһы Тәгаләнең күндәм колы булып яшәргә күнеккән, пакь күңелле Түләк иптәшләренең хыянәтләре хакында белми. Тик егеткә аларның золымнары тими кала, чөнки йокларга яткач, Түләкне бәла сагалап торуын хәбәр иткән төш керә.

Ләкин «Таһир белән Зөһрә»дә Хозыр төшкә генә кереп калмый, ә үзе геройга ярдәмгә килә. Ул гашыйк егеткә зинданнан котылырга,

Гөл падишалыгыннан кайтырга ярдәм итүче буларак тасвирлана. Соңрак, Хозыр Таһирны, үзенең тылсымы ярдәмендә кыз итеп киендереп, сөйгән ярын күрергә җибәрә [Яхин, б. 307].

«Ләйлә белән Мәҗнүн» дастанында бу дини образ гашыйклар арасында арадашчы функциясен үти. Сахрада мәхәббәттән шашып йөргән Мәҗнүн янына көннәрдән беркөнне атка атланган карт килә. Килүенең сәбәбен сорагач, ул Ләйлә исемле гашыйк кыздан хат китерүен хәбәр итә. Мәҗнүн дә бу хатка җавап яза һәм Хозырга тапшыра. Шул рәвешле, ул бу әсәрдә гашыйкларның хәлен җиңеләйтүче образ буларак бирелә.

Татар романик дастаннарында Аллаһы Тәгалә белән кеше арасында торган тагын бер образ бар. Ул – Җәбраил фәрештә. Әлеге образ ислам динендә Аллаһы Тәгалә һәм аның пәйгамбәрләре арасында торган арадашчы буларак билгеле. «Йосыф китабы»нда да ул шушы ук вазифаны башкара. Йосыф, үзен коега ташлагач, ярдәм сорап ялвара һәм аның янына Җәбраил төшә. Биредә ул Йосыфка пәйгамбәр булачагы хакында хәбәр итә.

Дастан ахырында Йосыф белән Зөләйханың бергә калуында Җәбраилнең дә йогынтысы зур була. Нәкъ менә ул үсмер егеткә хатынның хәйләсенә бирешмәскә, каты торырга киңәш бирә. Әгәр Йосыф сабыр гына нәфесен тыя алса, киләчәктә аларны кавышу көтәчәген вәгъдә итә [Гашыйк гариб хикәясе..., б. 34].

Чынлап та, фәрештәнең сүзләре дөрес булып чыга: күп еллардан соң Зөләйха потлардан баш тартып, бер Аллаһы Тәгаләгә генә гыйбадәт кыла башлый.

Әлеге дастанда Йосыф үзенең барлык эш-гамәлләрендә Аллаһ әмерләренә буйсынып эш итә. Җәбраил аларны даими тапшырып тора. Пәйгамбәренең һәр адымын Хак Тәгалә һәрвакыт күз алдында тота, чөнки аның илчесе, рәсүле – үзенең гамәлләре белән дә Аллаһның хак дине булган исламның көчен күрсәтүче. Йосыфның сабырлыгы, диндарлыгы, хатын-кыз фетнәсенә бирешмәве әсәрнең бәхетле тәмамлануына сәбәп була да инде. Янәдән Җәбраил образына кайтыйк. Әлеге фәрештә мәхәббәт дастаннарында, Хозыр Ильяс кебек, адәм балаларына ярдәмче буларак бирелә. Алар икесе дә ялгызлыктан, дөньяның гаделсез кагыйдәләреннән җәфа чиккән каһарман өчен якын дуска әйләнәләр дә куялар. Алдан әйтеп үтелгәнчә, бу дини геройлар дастандагы каһарманнарның догаларына җавап буларак җибәрелгән.

Язылганнардан күренгәнчә, романик дастаннарның геройлары гаделсезлеккә яки явыз рухларга каршы торганда бөек Аллаһка таяналар. Димәк, татар романик дастаннары егет белән кыз мәхәббәтен генә сурәтләп калмый, ә әсәрләрдәге геройларның Аллаһы Тәгалә белән тыгыз мөнәсәбәттә булуын да күрсәтә.

Мәхәббәт тарихын бәян иткән романик дастаннар арасында мөселманнарның изге китабы Коръәнгә таянып иҗат ителгән сюжетлар, дини персонажларга бай булган әсәрләр бихисап. Ислам тарихында зур урын тоткан Сөләйман, Якуп, Йосыф, Мөхәммәд, Гайсә, Юныс

кебек пәйгамбәрләрнең бу дастаннарда зурлап искә алынулары да халыкның пәйгамбәрләр тарихын ни дәрәҗәдә яхшы белүен һәм аларга булган хөрмәтен күрсәтә.

XII гасырда үтеп кергән суфичылык идеяләре әдәбиятка, халык иҗаты әсәрләренә бик зур йогынты ясаган. Суфи шагыйрьләр бер Аллаһка гына гашыйклыкны һәм аңа хезмәт итүне өстен күргәнннәр, шул сәбәпле аларның әсәрләре дә суфичыл карашларны, аскетизмны ныграк яктыртканнар.

Әлеге мәкаләдә татар романик дастаннарының ислам дине белән бәйләнеше фәкать өлешчә генә яктыртылды. Биредә әйтеп үтелгән дини мотивларга тагын да күбрәк мисаллар китерергә мөмкин булыр иде. Болардан тыш, мондый төр дастаннарда «язмыш», «Кыямәт көне», «җәннәт һәм җәһәннәм» төшенчәләренә дә зур урын бирелгән. Бу мәсьәләләр аерым өйрәнүне сорый.

Халкыбызның мәхәббәт сюжетына нигезләнгән дастаннарының язма вариантлары бүгенге көндә дә табылып тора. Димәк, әсәрләрне фәнни яктан тагын да киңрәк тикшерү ихтыяҗы туа. Шулай ук алга таба романик дастаннарны героик эпостагы дини мотивлар белән дә чагыштырып өйрәнү – мөһим бурычларның берсе.

Әдәбият

Гашыйк гариб хикәясе вә Таһир илә Зөһрә хикәясе вә Фәрһад илә Ширин хикәясе... Төркия, 1303 һ./1886 м. 48 б.

Гринцер П.А. Две эпохи романа (вводная статья) // Генезис романа в литературах Азии и Африки. Национальные истоки жанра. М.: Наука, 1980. С. 3–14.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974.728 с.

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф: Поэма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 221 б.

Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М.: Наука, 1986. 320 с.

Мөхәммәтҗанова Л.Х., Хөсәенова Г.Р. Татар эпосында романик төр дастаннар // Фәнни Татарстан. 2017. № 4. Б. 79–84.

Мухаметзянова Л.Х. Татарской эпос: книжные дастаны. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2014. 380 с.

Неклюдов С.Ю. От эпоса к роману// Неклюдов С.Ю. Героический эпос монгольских народов. М.: Наука, 1984. С. 251–267.

Садыйкова А.Х., Хәйретдинова Р.Р. XII–XX гасыр башы татар әдәбиятында дини фольклор: дәреслек. Казан: КФУ, 2016. 384б.

Татар халык иҗаты. Дастаннар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 384 б.

Урманче Ф.И. Тюркский героический эпос. Казань: ИЯЛИ, 2015. 448 с.

Хисамов Н.Ш. Кол Гали һәм төрки «Йосыфнамә». Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 208 б.

Юсупов А.Ф., Юсупова Н.Ф. Суфизм в Средневековой татарской культуре: роль, особенности и модели мира // Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2012. № 5 (16). С. 219–222.

Яхин Ф.З. Урта гасырлар татар әдәбияты: Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. Икенче басма. Казан: Раннур, 2003. 416 б.

Хөсәенова Гөлнирә Рәзиф кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге аспиранты